

Keserű Gizella¹

Agh István peregrinációja (1734–1737)²

A kora újkori külföldi egyetemjárás ismerőin kívül is sokan tudják, mennyire fontos állomása volt sokaknak Pádua, a legkiválóbb egyetemek egyikének városa. Már kevesebben tudják, hogy a kezdetektől a 17. század közepéig mind az egyház által finanszírozott, mind a családi összefogásból megvalósult unitárius tanulmányutak szinte kivétel nélkül az északolasz városba vezettek. A 17. század elején kivételesen többeket Altdorfba irányított az egyházvezetés, amikor híret vették egy ottani orvosprofesszor, a sokoldalú Ernst Soner intenzív munkálkodásának az antitrinitarizmus filozófiai megalapozásában. (Neki egyfajta reneszánsza van nemcsak a német filozófiatörténészek, de a hazai szakemberek körében is; az OSZK kéziratárában rejtőzködő fontos írásairól, köztük a filozófia művelésének, szabadságának szentelt beszédéről készült disszertációját nemrég védte meg Szabó Ádám.) Soner alig pár évet taníthatott Altdorfban, halálát követően a kripto-antitrinitárius kör hamar lebukott, Pádua maradt az unitáriusok tanulmányainak első számú helye. Nem annyira e híres olasz intézmény színvonalának csökkenése, mint a holland egyetemek megerősödése hozott változást. Az unitáriusok az 1620-as évektől odajáró erdélyi reformátusoktól és lengyelországi antitrinitáriusoktól pontosan informálódhattak az európai protestáns akadémiák közt élvassá vált leideni erősségeiről. A lengyel háromságtagadóknak a remonstránsok száműzetését és a lengyel protestánsokkal való szövetségkötés kísérletek kudarcát követően nagyon megerősödtek a németalföldi kapcsolataik, mindkét irányú fordítások és hollandiai peregrinációk jelzik ezt. 1638 dési határozatait pár hónappal előzték meg a lengyel szejm háromságtagadók elleni határozatai. A remonstránsok ekkor már újra otthon tevékenykedhettek, amszterda-

¹ KESERŰ Gizella (1954) a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének nyugalmazott kutatója. Elérhetősége: gizocsi@gmail.com.

² A tanulmány megjelent a *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére* c. kötetben. (Szerk. BOGDÁNDI Zsolt és LUPESCU MAKÓ Mária [Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020], 201–214.) Itt is szeretném megköszönni a szövegben előforduló nehezebb német, holland és latin nyelvű helyek megfejtésében nyújtott segítséget csodálatos kollégáimnak: Katona Tündének, Bujtás Lászlónak és Latzkovits Miklósnak. A munkát az OTKA K 112927 és NKFIH-OTKA 116234. sz. pályázatai is támogatták.

mi főiskolájuk, az Athenæum népszerű képzési helye lett más protestáns csoportoknak, köztük a számos ágra szakadt mennonitáknak is. Érthetően utat találtak ide a Lengyelországban fokozatosan egyre szűkülő térbe szorított antitrinitáriusok, és nagyon valószínű, az ő biztatásukra váltottak az erdélyiek is, hiszen Valentin Radecke kolozsvári működése idején kicsit felmelegedett a Dávid Ferenc elítélése miatt meglehetősen hűvös viszony, s a sajnálatos 1638-as események következtében még több lengyelországi érkezett a kolozsvári szász gyülekezet szolgálatába.

1651-ben indult Padova helyett Odera-Frankfurton át Leidenbe az első erdélyi unitárius csoport, köztük a lengyel származású Pauli István mellett Árkosi Tegző Benedek. (Szerencsénkre mindkettejük album amicorum-a fennmaradt, így összevethetőek kapcsolataik az Agh-itineráriumban nyolc évtizeddel később regisztráltakkal.) Nagyjából ez az útvonala a következő bő évszázad unitárius egyetemjáróinak, akiknek útjairól beiratkozásaik és indulásuk vagy hazatértük szűkszavú dokumentumain kívül ezek a legsokatmondóbb forrásaink. Árkosinak és Ferenc öccsének könyvjegyzéke is fennmaradt. Még fontosabb, hogy Benedek *Hetedszaki elmékedések* címmel emlegetett, s erős hollandiai hatásokat mutató, rövid életében még éppen befejezett imádsággyűjteményének lemásolására Agh indulása előtt pár esztendővel zsinati rendelet kötelezett minden lelkeszt. Nagy dogmatikai váltás előszele ez, hiszen ez a mű remonstráns és mennonita s más hollandiai irányok mellett a lengyel antitrinitáriusok felé is mutat elmozdulást. Az ekkor már főjegyző Szentábrahám később elkészült rendszeres teológiája és az általa megálmodott énekeskönyv is hasonló váltást mutat. Ez a váltás a Socinus irányát követő lengyelektől a mieinkét elkülönítő – Palaeologus kidolgozta s Dávid Ferenc által meghonosított – nonadorantizmusnak, azaz a Jézus nem imáadását hirdető unitarizmusnak egy időre a végét jelentette, s ami talán nagyobb jelentőségű, Árkosihoz hasonlóan nyitást hozott más protestáns felekezetek tanrendszere és kegyességi gyakorlata felé.

Annak, hogy e 18. század közepi váltásnak hogyan ágyazott meg (többek között) az évszázados németalföldi peregrináció, számos motívumát Agh István följegyzései segítenek megfejteni. Az unitárius kollégium kézírataival került a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba Agh István 1734-től vezetett peregrinációs naplója, pici nyolcadrét füzet, több mint 100 oldal. Miután kiadásai mellett hosszú utazásai és kirándulásai állomásainak, a közben megismert embereknek nevét is végtelen alapossággal szinte kivétel nélkül följegyezte, rendkívül gazdag adatokban. A kora újkori holland–magyar kapcsolatokat kutató Bujtás László szerint ebben a tekintetben nincs párja a magyar források között.

A napló szerzője, Agh István jelentős szereplője a 18. századi kolozsvári művelődésnek. Bő húsz évet tanárkodott már az unitárius kollégiumban, amikor 1758-ban püspökké választották, hogy majd három évtizedig legyen egyháza vezetője. Így festi őt le a *Kolozsvári Belső Magyar Uttzai Magyar Parnassus* című magyar–latin költemény szerzője, Várallyai Mihály 1766-ban:

„Romlik Pokol ereje,
Mert Seregünk bölcs feje,
Agh István, ki eredetét,
Sepsi Sz: Királyból létét
Vette, Szent Írást írja
Magyar Parnassust bírja.

Szentségét így neveli,
Püspökségét viseli,
Minden gonoszt távoztatván,
Nyáját szentségre szoktatván,
Csak egy Istenben hiszen,
Kihez hasonló nincsen.”³

Művei mind kéziratban maradtak, elsősorban az igen széles tematikájú oktatómunkáját szolgálták.⁴ Metafizika, fizika, földrajz, logika, zsidó nyelvtan, bibliamagyarázatok, jegyzetek a Szentábrahámi-féle teológiához, magyarázatok Pál leveleihez. De van más is: beszédek, egyháztörténet, amelynek hollandiai vonatkozásai igen alaposak és szórakoztatóak. Fennmaradt még tőle II. Frigyes porosz király francia nyelven írt történetének fordítása, amellyel legutóbb Balázs Mihály foglalkozott. Politikai tevékenységével, II. Józseffel folytatott tárgyalásairól Jakab Elek írt nagyon részletes tanulmányt,⁵ naplója első, sok félreolvasással terhes bemutatása mintegy nyolcvan éve jelent meg.⁶

³ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* III/1., ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin szöveggel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR Lehel (Budapest–Kolozsvár: MUE–MUEME–OSZK, 2018), A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1., 709.

⁴ Uo., 727–728. fősorolja fontosabb műveit, mint JAKAB Elek tanulmánya is: „Agh István püspök élete és kora”, *Keresztény Magvető* 17. évf., 2. sz. (1882): 65–89.

⁵ JAKAB, „Agh István püspök...”: 65–89.

⁶ Dr. BOROS György, „Ágh István püspök élete főtekintettel külföldi tanulására, tanári és irodalmi munkásságára”, első és második közlemény, *Keresztény Magvető* 70. évf., 1. sz. (1938): 13–23. és 2. sz. (1938): 81–84.

„Sepsiszéken, székely nemes szülőktől született Szentkirály községben 1709-ben” – olvashatjuk az unitárius egyháztörténetben,⁷ tehát tanulmányai és kezdő tanársága esztendei már az egyházat ért legnagyobb csapások utáni időszakra tehetők. A Diploma Leopoldinum protestánsok számára birodalmi viszonylatban rendkívül kedvező feltételei nagy reményeket ébresztettek. Valóban jelentős változást hozott az unitáriusok állami szerepvállalásának és a nyomtatási lehetőségeknek javulása, ám mindez ideiglenesnek bizonyult. Az 1710-es évek közepétől pár kurta év alatt iskoláikat, a század fordulóján jeles műveket kiadó, új nyomdájukat elveszítették. A kolozsvári szász unitárius közösség is haldoklott, a kollégium sem tudta megtartani a németországi tanárokat, akiket az új szerepköréből fakadó előnyöket kulturális beruházásokban kamatoztató Szeben szívott el. Az unitáriusok erdélyi társadalmi és kulturális szerepének hanyatlását a többlépcsős iskolahálózat és az annak tanárokat, a gyülekezeteknek lelkészeket képző kolozsvári kollégium magas színvonala volt képes lelassítani. A kollégium vezető tanárai a kezdetektől külföldi egyetemeken kaptak képzést, amelyet a közösség egyre növekvő áldozatvállalással finanszírozott, hiszen egyre kevesebb fiatal indult saját költségén tanulmányútra. Kolozsvár fénykora múltával polgársága ritkábban küldhette fiait idegen országba, de az egykor jelentős nemesi peregrináció régóta nem volt számottevő már a közösségben.

Tonk Sándor fő kutatásainak időkeretéből kilóg ez az anyag, de a peregrinációra vonatkozó izgalmas forrásra bukkanva ő is kirándult például a 18. század végére, mint abban a kis kötetben, amely a szegedi peregrinusfüzetek sorozatában jelent meg, és egy albizálás részletes dokumentálását közli. A református fiatalember garasról garasra gyűjtötte össze a külföldi tanulmányújtára szükséges pénzt, hosszú hónapok alatt egész Erdélyt bejárta. Tonk a kötet szép előszavában a kora újkori peregrinálás lassan növekvő költségeit alaposan elemzi.⁸ Számításai szerint a 16. század közepén 40–50 magyar forint, félszáz év múlva ennek duplája, a fejedelemség utolsó éveiben 400 forint körülire tehető a külföldi egyetemre beiratkozott hallgató éves taníttatása. Az unitárius egyház 600 forintos tá-

⁷ UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...III/I.*, 723.; *Magyarország címeres könyve (Liber armorum Hungariae)*, I. kötet (A–C), szerk. ALAPI Gyula, Budapest: Grill Károly könyvkiadó vállalata, 1913. 1808-ban kardot tartó kar, a címerpajzs fölött a sisak koronadíszén ülő hattyúval a sepsiszentkirályi Aghok címere, valószínűsíthetőleg hősünké is. Alapi szerint az Agh családok nevét Ághnak (!) olvassuk. Tanulmányunk az egykori írást követi.

⁸ *Albizálás erdélyi városokban és falvakban. Kiss Sámuel enyedi diák gyűjtőútja 1797*, kísérő tanulmánnyal közreadja TONK Sándor, *Peregrinatio Hungarorum* 9. (Szeged: József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszéke, 1991), 5–14.

mogatása a reformátusok berni ösztöndíját (370 forint) is figyelembe véve, szűk másfél évre ígért biztonságot. Kiss Sámuel Tonk által közölt, 1797-es gyűjtőútja egyrészt szükséges volt, mert a bernihez hasonló ösztöndíjak nem biztosítottak minden külföldre indulónak anyagi támogatást, másrészt lehetséges, mert a református nemesség létszáma, gazdasági ereje számottevő volt a fejedelemség kora után is. Az egyház terjeszkedésének időszakában még a fejedelem mellett a közösség biztosította az útra bocsátottak költségeinek fedezetét, amire hatalma teljében már nem szorult rá. Ez a támogatás indokolja, miért nem kényszerült Agh hosszabb albizalásra, valószínűleg tudható volt, jelentékeny összeget nem tudott volna összekalapozni. Az egyház és a hívek szerény anyagi háttere tartotta alacsonyan az unitárius peregrinusok számát a 18. században – amely a 17. század közepén még majdnem átlagosan évente egy diák –, amikor háromévente három fiút küldtek útra. Nem volt már így Agh püspöksége idejében, hiszen rendkívüli helyzetre hivatkozik püspökként írt levele 1771-ben, amely a közösség minden tagját felszólítja az adakozásra, mert Pálfi Benjámint halálát követően azonnal utánpótlásról kell gondoskodni. Lázár István peregrinációját így e levéllel megalapozott s segítőként mellé adott diáktárssal közös adománygyűjtő körúton szerzett összeggel is támogathatta a közösség.⁹

Azt is a naplóból tudjuk, hogy három kisebb magánadomány egészítette ki az egyház által Aghnak ítélt summát. A püspök tíz sustákat (kb. három forintot) adott, ennek majdnem tízszeresét az utazás előkészületeiben gyakorlatias segítséget is kínáló Suki István, akinek bőkezű pártfogóként is utóda, Suki László pár évtizeddel később minden vagyonát az egyházra hagyta, ami akkoriban annyira ritkán fordulhatott elő, hogy több forrás is megemlíti.¹⁰ A legelső nagyobb költség, a Lipcséig bérelt fuvar rögtön elvitt ebből ötvenet. Agh nem említi későbbi pénzküldeményt, pedig minden postai eseményt gondosan rögzít az árával együtt; annál inkább érthetővé válik, németalföldi vendéglátói miatt búcsúznak tőle rendszeresen kisebb-nagyobb összeg, néha könyvek ajándékozásával. Az unalmasan ismétlődő élelemvásárlási tételeket olvasván belátjuk, mennyire türelmetlenül várhatta a kisebb, illetve nyári szünidőkben a hosszabb kirándulásokat, amelyek bőkezű vendéglátásokat is jelentettek, talán ezért is jegyzi fel, nagy örömünkre, kinél, hol ebédelt.

A kolozsvári kollégium vezetője, az egyház főjegyzője, Szentábrahám segítt a tanulmányok helyszíneinek kiválasztásában, aki már friss püspökként fogadta az 1737 legvégén hazatért ifjút. Az ő döntésének gondoljuk első egyetemként Hal-

⁹ UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...*III/I., 729–730.

¹⁰ UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...*III/I., 752.

le megjelölését, hiszen ő volt az első unitárius hallgatója a szentháromság tagadóival nem kimondottan barátságos pietizmus intézményének. Az ő kiutazásának Font Zsuzsa¹¹ feltárta körülményeit, s e lapszám Szentábrahámmal foglalkozó tanulmánya ismerteti. Itt annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy a kormányzás székhelyévé vált Szeben minden erdélyi felekezet legaktívabb képviselőinek jelenlétével olyan, közöttük megszorodott tapasztalat- és eszmecezeréknek vált terévé, amelyek sokféle változást ösztönöztek nemcsak az egyes egyházakon belül, de a keresztényeket elválasztó határokról is. Az új hallei egyetem több karának jó híre meggyőzőnek bizonyult. Szentábrahámi személyes tapasztalata is pozitív kellett legyen, ha Agh tanulmányútjának első állomásául a szászországi várost választották megint. Sőt nemcsak az övének. Érdemes megjegyezni, csak kettőjük hallei tanulmányairól tudunk eddig, de a napló szerint az 1729-ben hazatért Gejzanovius Gejza János, később tanár és orvos is tanult Halleban.¹²

A másik egyetem, amelyet a sok évtizedes hagyomány miatt a halleinél magától értetődőbben választottak, a leideni, drága iskola, de a legjobb Németalföldön. Az írástudó népszerűség arányát tekintve is messze más európai országokat megelőző Hollandia polgárai nagyon bőkezűen finanszírozták a társadalmukat érintő legfontosabb kérdésekre is válaszoló egyetemeiket, amelyek közt a leideni a legszabadabb szellemű. Ezért sem vállaltak oktatói-teológiai kérdésekben olyan típusú ítélethozatalt, mint a német egyetemek, de például a boszorkányok vízpróbájáról megkérdezett medikusai és filozófusai annak természetes magyarázatát írták le már 1595-ben. A tudományos újdonságok bevezetésében a fokozatos elvét mindig szem előtt tartották, és már-már kínosan ügyeltek arra, hogy egy-egy szakterület több irányzatának képviselőit megismerjék hallgatói.¹³

¹¹ FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2001), 82–84.

¹² Valószínűleg Gejzanovius János, a lengyel emigrációval 1661-ben Kolozsvárra érkezett népes Gejżanowski család tagja. Az egyháztörténet szerint „1726-ban ment külföldre, főképpen a kolozsvári lengyel eklézsia támogatásával”. UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius...*, III/I., 745. 1729 végén ért haza, a kollégium tanáraként és elismert orvosként dolgozott 1734-es haláláig. Köleséri utódát látta benne. Uo., 746. Gejza Jánosként szerepel SZABÓ Miklós és SZŐGI László művében (*Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. [Marosvásárhely: Mentor, 1998], 185. 1304. sz.), TAR Attilánál (*Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. [Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004]) Geizaur 248. 2613. sz., 1726. okt. 15. Lipcse; 1729. jan. 8. Rostock. Hallei tanulmányairól nem tud egyik forrásunk sem!

¹³ Willem OTTERSPEER, *The Bastion of Liberty. Leiden University Today and Yesterday* (Amsterdam: Leiden University Press, 2008), 312. (Letöltve: 2020. szeptember 1., <https://>

Agh nagyjából egy hónapos, részletesen s szárazon leírt utazást követően 1734 októberében érkezett Halléba, két nap múlva iratkozott be a filozófiai fakultásra, s mivel a díjból engedtek, 26 garast fizetett. Legelőször némettanárt fogadott, s a helyi szokásoknak megfelelő viselet összeállításán fáradozott. Első könyvvásárlása – feltehetően Szentábrahám számára vagy javaslatára – annak a Melchor Canónak, 16. századi spanyol humanista szerzetesnek egy műve volt, akit Szentábrahám idéz a történetírás módszertanával foglalkozó munkájában.¹⁴

Később két hallei professzor munkáit szerezte be: a természetjog jeles művelője, a Thomasius-tanítvány, Johann Gottlieb Heineccius filozófiai bevezetését¹⁵ és Joachim Lange, a kiváló matematikus kézikönyvét,¹⁶ akiknek akár előadásaira is eljárhatott, de ilyesmiről nem írt. Elképzelhető, hogy befizette a csökkentett díjat a beiratkozáskor, és nem járt be az iskolába? Olyan esetekről tudunk, hogy nemes ifjak csak az egyetem mellé jártak, de szegény, egyházi ösztöndíjasról ilyet még nem bizonyított senki. Ezúttal is csak a gyanú alapos, mert egyrészt a hollandiai években megírta, milyen tárgyat vett fel, mennyiért, hánykor kezdődött az óra, másrészt itt, Halléban is följegyezte, kivel vacsorált, ki fizette, mikor látott magyar huszárokat a városban, a raritas-gyűjtemény meglátogatásáról és az első héten fogadott német praëceptor kifizetéséről később is megemlékezik. Számunkra csupán az egyetemi órák látogatására vonatkozó információ hiánya igazán fontos. Ugyanakkor a magyar fiatalokat egybetartó hallei háló erejéről tett megjegyzései figyelemre méltóak.

Nyolc hónap múltán, a vásárok miatt a nagy forgalmú Lipcsében talált kedvező fuvarost, és május 23-án este érkezett Amszterdamba. Másnap már szétvitte Szentábrahám három levelét. A levelek címzettjei között a remonstránsok

openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/21147) és Uő, *Good, Gratifying and Renowned. A Concise History of Leiden University*, transl. John R. J. Eyck (Leiden: Leiden University Press, 2015), 207. (Letöltve: 2020. szeptember 1., <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/41209>).

¹⁴ Kiadása előkészületben, Balázs Mihály gondozásában.

¹⁵ Johann Gottlieb Heineccius (1681–1741) teológiai képzés után Halléban Thomasiusnál jogot tanult, majd tanított, a természetjogról publikált, az 1734–35-ös tanévben a hallei egyetem prorektora volt. *Elementa Philosophiæ Rationalis Et Moralis* (Amsterdam, 1730) címmel kiadott tankönyvét vásárolta meg Agh.

¹⁶ *Ioachimi Langii Elementa philosophiæ naturalis dogmaticæ et experimentalis, quibus dogmata ... iusto ordine et nexu proponuntur, in usum prælectionum edita* (Halle, 1735) több újrakiadása volt. Johann Joachim Lange (1698–1765) matematikus, a Királyi Porosz Tudományos Akadémia tagja, a teológus Joachim Lange (1670–1744), A. H. Franke egyik első tanítványának első fia. Mindketten a hallei egyetem professzorai.

ekkor már majd százéves amszterdami szemináriumának, az Athenæumnak vezető tanárát említenénk elsőként, Adriaan van Cattenburgh-t,¹⁷ a remonstráns történetírás atyját. Az unitáriusok Szentábrahámától kezdve egyháztörténeti munkáikban gyakran támaszkodtak munkáira. Az eskü tilalmával és a felnőttkeresztséggel kapcsolatos, mennonitákkal folytatott elszánt vitái vetettek véget a két felekezet athenæumbeli együttműködésének, amelynek keretében lelkészeiket közösen képezték. Nem sokat tudhatunk a közös oktatás részleteiről, de ezek nélkül is megértjük, hogy az unitáriusokat szívesen látták. Az 1720-as években elmérgesedett a helyzet, a mennoniták Van Cattenburgh hajthatatlanságát látva, ekkor határoztak saját szeminárium létrehozásáról, amely éppen Agh odaérkezte évében nyitotta meg kapuit. A mennoniták szerény számarányuk ellenére jelentős társadalmi szerepet tölthettek be, amelyet nemcsak aktivitásuk, de gazdasági helyzetük is megalapozott. A céhekből a katolikusokkal, zsidókkal stb. együtt kitiltva, csak szűkre szabott keretekben vállalkozhattak, elsősorban a banki és kereskedelmi szektorban, s ezek az aranykorán épp csak túllépett Hollandiában igen jövedelmező ágazatok fényűzően berendezett iskola felépítését tették lehetővé. Olyannyira, hogy Lázár István az 1770-es években bécsi tanulmányait követően (s mind a remonstráns, mind a mennonita intézmény óráit látogatva) elragadtatottan ír püspökének, Aghnak a bécsinél sokkal jobban fölszerelt laboratóriumaikról.¹⁸

Van Cattenburgh-nek az Athenæum tanáraként írhatott Szentábrahám, ám Agh nem említi, hogy óráit látogatná, viszont megvette egy teológiai munkáját.

Másik, otthonról hozott levéllel megalapozott, valóban szorosra font kapcsolat Samuel Crellhez, a lengyelországi antitrinitarizmus utolsó jelentékeny képviselőjéhez fűzi hősünket. Crell a Lengyelországból száműzött antitrinitáriusok kis gyülekezeteiben lelkészkedett Sziléziában, Berlin környékén, majd Königswaldéban, Odera-Frankfurt mellett, ám tagjaik fogyatkozásával 1727-ben Amszterdamba telepedett. Sokat utazott Angliába, Németalföldre, ismerte Locke-ot és Newton-t. Számos, az utóbbi időben is figyelmet kapott teológiai munkája jelent meg, Nyugat-Európa több országában ismertté tették nevét, hiszen az 1660–70-es évek eszmetörténeti eseményei Hollandiában, a század utol-

¹⁷ Adriaan van Cattenburgh (1664–1743) Rotterdamban remonstráns lelképásztor, majd 1712–1737 között az amszterdami Athenæum tanára, a remonstráns történetírás atyjaként híresült el.

¹⁸ „Lázár István levele Agh István püspökhöz, Amsterdam, 1773. október 9.,” in Kovács Sándor, *Unitárius egyháztörténet* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszéke, 2009), 208.

só évtizedétől Angliában és német területeken, főleg Brandenburgban nem csupán a teológusok, de a filozófusok vitáinak is jó időre központi kérdésévé vált a Szentháromságon kívül sok olyan probléma, amellyel először alaposan az antitrinitáriusok vetettek számot.

Willem van Maurik (1713–1755) is kapott levelet Erdélyből. A holland életrajzi lexikon szerint nagyon aktív kollegiáns volt. Mennonita és kollegiáns nagyapját antitrinitárius szimpátiákkal vádolták, ezzel is összefügghet a közte és Szentábrahám közötti kapcsolat. Aghot még találkozásuk napján elkísérte egy kollegiáns összejövetelre, aki később gyakran járhatott e közösségbe, mert továbbutazásáig pénzt is gyűjtöttek neki, amiből kifizethette amszterdami szállását. A több egyházból verbuválódott, a hitéletet kötetlen beszélgetésekben gyakorló kollegiánsok központjába, Rijnsburgba tett gyakori kirándulásai nagyon erős kötődésre utalnak; érthetővé teszik, miért ajánlotta az általa megtervezett peregrinációt járó Lázár Istvánnak, aki szintén püspökké lett, hogy Németalföldön elsősorban kollegiánsokkal keressen kapcsolatot.¹⁹

A hagyomány szerint az unitárius diákok Hollandiába érve előbb Amszterdamban tanultak pár hónapot, csak ezután mentek Leidenbe beiratkozni. Ennek eddig egyetlen biztos nyoma Árkosi T. Benedek és Pauli István albumában az odera-frankfurti és leideni beiratkozások közötti mintegy féléves hézagban keletkezett amszterdami bejegyzések, Menasseh ben Israel mellett sok lengyel antitrinitárius nevével. Az Athenæum matrikulái hézagosak, Agh naplója viszont pontosan meghatározza az amszterdami tartózkodás célját. Leidenbe indulása előtt a következőket írta: „Ez három holnap Amsterdamban való lakásomban a Sido nyelvben, Etymologiában, Syntaxisban és Poesisban, legyen Istené a dücsőség, úgy épültem, amiképpe(n) nem reméltem, az Genesist egészen resolváltam.” A hebraisztikát valódi tudománnyá tevő Johannes Buxtorf (1564–1629), a rabbik mestere címmel kitüntetett baseli hebraista professzor syntaxisát tanulta, amelyet Spinoza is használt a héber nyelvtanról értekezve.

Leideni első napját a botanikus kertben töltötte, de másnap már Euklidész tanulmányozásába kezdett önállóan, két nap múltán pedig beiratkozott. A tanév megkezdése előtt tett egy kirándulást a tengerhez, útközben a később sokszor meglátogatott Rijnsburgban megnézte Spinoza házát. A ház falára fölírt verset is lejegyezte; Camphuysen holland versének magyar fordítása körülbelül ez: „Ha minden ember bölcs lenne, a Föld paradicsom lenne, így inkább pokol.”

Láthatóan fontos élményt jelentett neki a találkozás a nagy gondolkodó emlékével. Hasonló nyomunk más unitáriustól nincsen, de az erdélyi szenthárom-

¹⁹ Uo., 179.

ság-tagadók körében kitapintható, korai Spinoza-kultusz beszédes jeleként itt említjük, hogy a kolozsvári könyvtárakban tavaly végzett vizsgálatok bizonyítják: legtöbb műve unitárius olvasók kezén forgott először, némelyik sokat, hisz több kötet végig van jegyzetelve (nagyon ritkán, már főleg a kései 18. században, tőlük került először más felekezeti tulajdonosok gyűjteményébe).

Szeptember közepétől egyetemi órákra járt, ha egy-egy tanár több kurzusára is, azt is följegyezte. Pieter Burman történeti előadásaival kezdte tanulmányait. A már harminc éve Leidenben oktató professzor erősségei az antik történelem és a görög filológia voltak, szövegkiadásai alapján jeles filológusként is számon tartják.

Az Aghot az anyakönyvbe bejegyző Jacob Wittich rektort 1734-ben Newton odaadó híve, 'S Gravesande²⁰ váltotta föl a filozófia tanszék élén. A kísérleti fizika első professzora, a karteziánus Burchardus de Volder volt az ő mestere, aki kollégájával, az arisztotelianus Wolferd Sengerddel elsőként alapozta előadásait teljességgel kísérletekre, így hárítva a spekulációk és dogmák megvitatásának veszélyeit, a fizikoteológia biztonságában óriási lehetőséget nyitva a természet kutatása előtt. Oktatási forradalmuk tanítványaik nemzedékével teljesedett ki, Willem Jacob 's Gravesande, Herman Boerhave és mások munkásságában. A világot és az azt mozgató törvényeket kísérletek sorának bemutatásával magyarázták, a leideni egyetem nagy és újító korszakát teremtve meg ezzel. Boerhave az orvospépzést gyökeresen megreformálva, világelsőként alakította ki az oktatáshoz kapcsolt klinikarendszert. Agh nagyon jellemzően jegyezte fel 1736. szeptember 20-án: „Kezdetem járni a 's Gravesande Philosophiáját (mely experimentalis)”, de már egy évvel korábban, első leideni félévében nála hallgatott bevezetést a filozófiába, s hetente háromszor csillagászatot és kozmográfiát. Boerhave több kurzusára is eljárt.

Boros György már említett tanulmánya Halle, Amszterdam és Leiden mellett más iskolákat is megnevez tanulmányai helyszíneként. Agh valójában csupán a szünetekre időzített országjáró útjain látogatott meg más neves intézményeket, illetve azok egy-egy ismertebb professzorát, a velük folytatott beszélgetései témáit is feljegyezte.

Tanulmányai mellett a társadalmi érintkezések is sokat alakíthattak a naplóról. Nagyon értékesnek tartjuk a rendszeres kollegiáns kapcsolatra utaló bejegyzéseit (ez Frank Ádám hazaírt levele ismeretében nem olyan nagy meglepetés), és a legkevésbé vártat, azt a mennonita hálót, amely gyengéden és segítőn

²⁰ Willem Jacob 's Gravesande (1688–1742) holland természettudós, a kísérletekre alapozott vizsgálódás és meggyőzés erős képviselője.

fonódott köréje, nem kevés ország- és emberismeretet, sőt jelentős anyagi támogatást nyújtva.

Samuel Crell Agh hazaindulásakor Szentábraháminak írt levelében így jellemezte pártfogoltját: „Íme megtér övéihez a mi jeles és igen kedvelt testvérünk, Agh István úr, ki bennünk maga után nagy vágyakozást hagy hátra, kivel élni szeretnék, s kiért meghalnék szívesen. Vajha ez a fáklya egyházatoknak és iskoláknak az emberi kor legvégső határáig világítana! Mert ő mindnyájunknak, kikkel e tájon ismeretségbe került, szeretetét és barátságát méltán kiérdemelte.”²¹

Nem biztos, hogy durván túloz, hiszen az unitárius egyháztörténet jóval későbbi portréja nagyon békeszerető emberként írja le: „E férfi már természeténél fogva fölötte nagy szelídséggel járt el mindkét hivatalában. Meg akarta nyerni mindenki tetszését. Talán e túlságos engedékenységből történt, hogy némelyek rászédtek, s arra unszolták, hogy a konzisztórium határozataival ellenkező végzést adjon ki. Ez engedékenység nem egyszer okozott komoly nehézségeket. Ugyancsak ez elnézése oly féltelenséget szült a tanuló ifjúság körében, hogy a ruházkodásra, magaviseletre, szorgalomra és a jó erkölcsökre vonatkozó törvényeket úgyszólván lábbal tiporták, és a Szentábrahámi-féle fegyelem kívánatos képe s általában az egész rend fenekestől fölfordult. E fegyelmezetlenség elharpózásáért aligha lehetne dicsérni őt.”

A *Stephani Agh Codex itineris et expensarum seu diarium* címet viselő kézirat az útra indulást megelőzően íródott, az Atyaistenhez intézett fohász nyitja, hálaadással anyaméhben kapott értelmé átlagon felüli gyarapodásáért nemcsak az Atyának, de az őt segítők mindegyikének. Az úton járók imádságai közé sorolható szöveg személyes vallomás is, s a fennmaradt unitárius imaszövegek kicsiny száma miatt indokolt lehet itteni közlése. A könnyebb értelmezés okán az ejtés szerinti átírást itt-ott a mai helyesíráshoz igazítottuk.

„Én reménségem, én kösziklám, én erős bátyám és oltalmam, felséges, áldott Isten, az úr Jézusnak, én Idvezítőmnek dicsőséges Szent Atyja, énnekem is szegény útonjáró, s bujdosó féregnek az úr Jésus Kristusban való kegyelem szerént kegyelmes mennyei Szent Atyám! Dicsír téged az én lelke, nyelvem és minden érzékenységgem, hogy engemet az én anyámnak méhében csudálatosképpen formáltál, okoskodó lélekkel felruháztál, Anyaszentegyházadnak

²¹ „Samuel Crell levele Szentábrahámi püspöknek, Amszterdam, 1737. június 13.”
UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...* III/I., 723–724.

társaságában juttattál, ott csudálatosképpen testemben és lelkemben mint kedves Atyám tápláltál, táplálókat és tanítókat rendeltél, szent ismertedben és félelmedben neveltél, minden jó ügyekeztemben reménségem felett jó előmenetelt adtál, bűneimnek rútsága és méltó érdeme szerint nem büntettél, ez mostani igyekezetemben s utamban békességgel, egészséggel megindítottál, ezekért, úr, tied legyen a dicsíret. Ó, én Istenem, én idvességem, bűnösökön könyörülő úr! Megvallom orcám pirulásával, szívemnek megkeseredésével, hogy jóllehet jóval láttál engemet, mindazonáltal én azokért a jókért hálaadó szolgád nem voltam; a világosság és drága tudomány szerint, mellyel gyermekségemtől fogva megékesítettél vala, ifjúságomnak idejét teneked egészen nem szenteltem; a testnek tétovázó gyönyörűségének, az ördögnek és e világnak engedelmeskedtem; tisztemben, hivatalomban teljes erőm s tehetségem szerint hűséggel el nem jártam: mindezekért igaz ítéletű kezdedben vehetsz, szent színed elől engemet bűnös szolgád el vethetsz, de a te nevednek dücsöségeért, a te szent egyházadnak és hiveidnek megvigasztalásokért és énnekem igaz megtérésemért, úr Isten! Könyörülj rajtam, ifjúságomnak vétkét megbocsássad, Szent Lelkedet éntőlem el ne vegyed, új szívet, új lelket teremts én bennem, hogy lehessen választott edényed minden népek és nemzetségek között és szent templomod, melyben lakozzál, ó, tisztaságod szerető, Szent Isten.

Te hívád ki lakta földéből a Te szolgádát Ábrahámot, Te voltál út-mutatója Jákobnak, Te vezérletted Józsefet, Te hordoztad a pusztában a Te szegény Israeledet, Te mentetted meg minden ínségéből, minden szorongásából a Te kedved szerint való férfiadat, az Dávidot, Te tötted bölccsé Szent Apostolidot; íme, úr Isten, a te szegény, ifjú és tudatlan szolgád megyen az ő lakta földéről, távozik atyjafiai és rokonai közül. Te légy szegény szolgádnak, énnekem útmutatóm és vezérem, te légy igazgatóm és reménségem, te légy védelmezőm minden nyomorúságimban, szabadítóm minden megszorulásomban. Tudod igyekezetemet, látod tudatlanságomat, azért adj énnekem igyekezetemben célomra való menetelt, adj értelmet, adj bölcsességet, mindennemű akadályt vess távul éntőlem, és a gonoszoknak, útonálló tolvajoknak kezeket és szándékokat hatalmas kezeddel fogd meg. Végy a te szent tenyeredben, hordozz oltalmazásban, hogy szép békességgel, egészséggel, alázatossággal, istenes és üdvösséges tudományokkal megékesülve megjöhessek kedves Ha-

zásban, és szent templomodban lakozván szent nevedet dicsirhessem, áldhassam és felmagasztalhassam, a Te szent fiadnak, az úr Jézusnak nevében könyörgök, szegény szolgád, légy meghallgatója könyörgésemnek, ámen.”

A füzetet a hazatérte utáni élete fontosabb eseményeire vonatkozó följegyzések zárják.

A filológia, történet- és természettudományi tanulmányok európai centrumában többirányú képzésben részesülő erdélyiek java hazatérve a legkorszerűbb ismereteket közvetíthette tanítványainak. A bő évszázadig domináns hollandiai peregrináció egyedülálló forrását ennek bizonyosságként szeretnénk hamarosan hozzáférhetővé tenni a bőségesen jegyzetelt szövegnek a fent közölt imával megegyező elvek szerinti közlésével.